

Runstenen från Växjö domkyrka

Per Stille

Bakgrund

Utanför Växjö domkyrkas kor står en runsten, Sm 10. Den uppmålades den 17 september 2004 av Helmer Gustavson och utifrån dennes läsning har också en informativ skylt blivit uppsatt av länsstyrelsen. Där skulle man ha kunnat läsa (skylten var den 1 mars 2019 trasig!): ”Tyke viking reste stenen efter Gunnar, Grims son. Gud hjälpe själen”. Tolkningen är i huvudsak densamma som Ragnar Kinander ger i *Smålands runinskrifter* och återkommer i de flesta senare behandlingar av stenen, men i sin rapport över uppmålningen och i texten i sin presentation av stenen i *Runor i Kronobergs län* ger Helmer Gustavson också ett annat förslag till tolkning. Vad är det som står på stenen och hur har den på skylten angivna texten vuxit fram?

Runstensens tolkningshistoria

Första kända tillfället när runstenen uppmärksammades var lördagen före Palmsöndagen 1813, dvs. den 10 april. Det var den unge gymnasisten Johan Forsander som då kunde identifiera runorna på ena sidan av stenen. Denna var placerad strax ovan foten på muren och enligt Forsanders anteckning till största delen oläslig på grund av rappningen. Forsanders avbildning och läsning av texten återfinns i hans dagbok vilken återges i Knutsson (1993: 6). Det är också denna läsning som kom Liljegren till del och som återges i hans *Run-Urkunder* (1833: 140). Forsander återger runtexten enbart med runor och har läst skiljetecknet i form av två lodräta punkter korrekt, medan Liljegren återger den translittererad och med skiljetecken i form av en punkt: ”... .unar. sun. Kirims ...”. Forsander har en utförligare beskrivning i sina Anteckningar (bd 10 pag. 89r) från den 21 april 1830 där han också skriver: ”Förut övertäckt med kalkrappning blef den först upptäckt år 1813. Inskriften, som ej fullständigt kan läsas, är denna: – – ati stein eftir Gunar sun Girims. Gud hialbi sal hans – – – itygi – –”. Läsningen motsvarar i stort de runor som finns på en teckning av stenen i Antikvarisk-topografiska arkivet (fig. 1). Denna är enligt anteckning av Gunnar Olof Hyltén-Cavallius utförd omkring 1835 av Forsander.

Nästa person som sysslar med inskriften är lektor Ludvig Larsson (1914: 130). I sin artikel hävdar han att han omtalat runstenen i en notis i Smålandsposten den 24 juli 1900. Smålandsposten kom dock aldrig ut denna dag och jag har än så länge inte kunnat finna Larssons notis. I artikeln återger Larsson texten från Forsanders samlingar i Växjö läroverks bibliotek (nuvarande stadsbiblioteket), men bidrar också med en utförligare läsning. Han klagar över att någon fyllt i runorna med färg vilket gör dem svårlästa,

och det är uppenbart att han inte kan urskilja runor i första delen av inskriften. Han (1914: 136) skriver: ”Runslingans ändrar löpa ut i några enkla ornament”. Han har läst de två fristående orden i mitten av stenen som **tuki** och **uikikr**. Förutom att han lyckats läsa ännu en runföljd har han också i motsats till Forsander uppfattat strecket före **tuki** som en del av ramen. Larsson uppfattar de två fristående orden som inledningen på inskriften och ger tolkningen ”Toke Viking reste stenen efter Gunnar Grims son. Gud hjälpe [sic] hans själ”. Av texten framgår att Larsson ser Viking som ett binamn till Toke, naturligt nog utifrån hans läsning då verbet står i singular.

Kinander (1935: 55 ff.) återger Larssons tolkning och det är uppenbart att denna har haft betydelse för Kinanders sätt att resonera om inskriften. Han uppfattar de fristående orden som ett förtydligande tillägg, och hans översättning visar hur han tänkt sig att det ska läsas: ”Tyke – vikingen Tyke – reste stenen efter Gunnar Grims son. Gud hjälpe själen”. Hans förklaring är att när ristaren kom till slutet av ristningen kände han ett behov av att förtydliga vem Tyke var. De fristående orden ”utgör sannolikt ett förtydligande komplement till det **tuki**, som antagligen är det första ordet i randslingan”. Problemet är dock att det inte står så i början av inskriften vilket Kinander är väl medveten om: ”Som synes är det egentligen endast frånvaron av bistavar till [runan] nr 1, som talar emot läsningen **tuki**”. Han underbygger sin tanke: ”När ristaren insåg, att inskriftens början var ofullständigt formulerad, och korrigerade detta genom att hugga in orden **uikikr tyki** mitt på stenen, voro kanske bistavarna på [runorna] 1 (och 3) och punkten inne i 2 **u** ännu ej huggna och blevo ej heller senare inristade”. Resonemanget framstår inte som helt övertygande och det känns som om Kinander är uppbunden av tanken att namnen mitt på stenen hänför sig till resaren.

När nu runinskriften behandlas i modern tid är det Helmer Gustavson som står för tolkningen. Gustavson var en mycket skicklig fältrunolog och hans bedömning av inskriftens första fyra runor har intresse. Så här skriver han i en rapport till Riksantikvarieämbetet (ATA 322-3757-2004):

Omedelbart efter rundjurets huvud är en rak linje huggen vinkelrätt mot inskriftsbandets ramlinjer. Den är tydlig och kan utgöra en huvudstav. Några bistavar som har hört samman med denna linje har inte varit ristade. Ristningsytan invid den raka linjen är nämligen slät och välbevarad. Mellan huvudstaven och bistaven i 2 **u** finns strax ovanför halv runhöjd en rund fördjupning med ojämn botten och skiljer sig därigenom från de avsiktligt huggna punkterna i inskriften. Ojämnheten kan bero på sekundär vittring. Av runa 2 [sic] återstår en huvudstav, som är något urvittrad i toppen, samt ansättningen av bistav mot huvudstaven på platsen för en k-bistav. En bågformad fördjupning till vänster om huvudstavens topp är ej huggen Runan har varit **k** eller **f**.

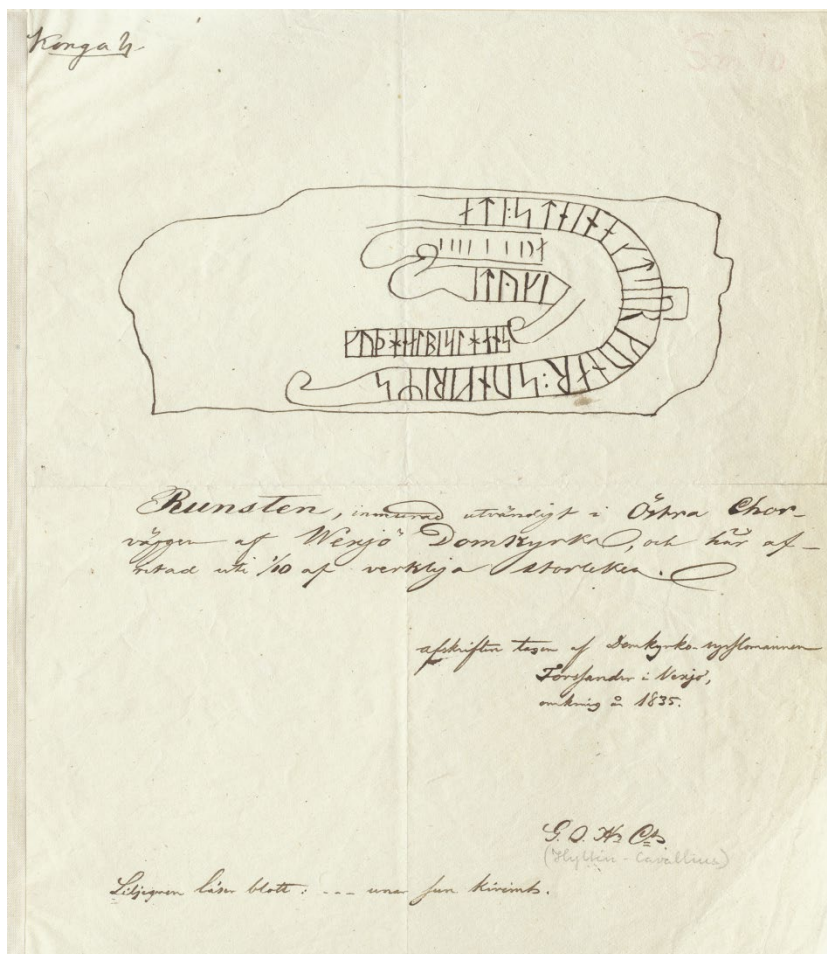

Bild 1. Forsanders avbildning av Sm 10 omkring år 1855. (ATA).

Gustavson skriver vidare att läsningen av inskriftens början är osäker. Han ger dock liksom Kinander och Larsson företräde för tolkningen att ristaren har glömt att hugga bistavarna på första runan och att denna varit avsedd som en **t**-runa. Han ser det som mindre sannolikt att det lodräta strecket skulle utgöra en avgränsningslinje i stället för en runa och menar att avgränsningslinjerna i inskriften i övrigt inte utgör någon parallell. Skulle det dock vara så att det rör sig om tre runor **uki** menar han att det kan röra sig om namnet *Ungi* och att de fristående namnen då kan uppfattas som ristarsignatur. Han lämnar öppet om **uikikr** ska förstås som personnamn eller epitet. Även om Gustavson anser att tolkningen av namnet som *Ungi* som den mindre troliga, redovisar han den ändå samvetsgrant i den inskriftskatalog som ingår i *Runor i Kronobergs län* (Gustavson 2008: 141 f.).

Den 17 september 2004 målade Helmer Gustavson Sm 10 och samma dag var jag behjälplig att måla Sm 1 vid Aringsås kyrka. Vi hade då möjlighet att diskutera tolkningen av Sm 10 och jag presenterade förslaget Unge vid ett runnamnseminarium i Uppsala den 24 oktober samma år.

Vilka namn inleder texten?

Så vilket namn är det som inleder texten? En äldre forskargeneration antog ganska ohämmat felristningar av olika slag. Svante Lagman (1989) kunde visa att direkta felristningar inte var så förekommande som man antagit. Man kan säga att det numera finns en konsensus att man först bör uttömma möjligheten att tolka namnet utifrån befintlig text innan man antar en felskrivning. Så vilka runor finns i ristningen? Det första som möter kan vara antingen en **i**-runa (is) eller en begränsningslinje (eller ornament). Nästa runa är otvetydigt **u**. Vad gäller tredje runan utesluter Gustavson möjligheten att det rör sig om en **m**-runa (man), men diskuterar om den förutom att kunna vara en **k**-runa (kön) möjligen skulle kunna vara en **f**-runa (få). Jag menar att den nedre bistaven (kvisten) går för nära huvudstaven för att det ska kunna vara möjligt. Fjärde runan är **i**. Tre runor är alltså säkra **uki**. Att textbegränsande streck finns i övriga texten är helt klart. Det finns före och efter böneformeln, det finns före **tuki** och efter **uikikr**. Dessa är dock som Gustavson påpekar inga klara paralleller. Rundjurshuvudet utgör ju i sig själv en begränsning som inte kräver något mera. Det förekommer i runristningar att huvudet avgränsas från texten med streck. Så använder runristaren Torbjörn (Sigtuna) två streck, något som Magnus Källström (1999: 106) kallar ”halsband” och som väl snarast bör ses som en del av ornamentiken. Tyvärr är det svårt att finna bra paralleller till växjöstenen i det småländska materialet. Endast en ristning kan klart ses som utförd i samma stil. Det är Sm 21 från Lidakvarn, som förutom att vara i samma stil också verkar vara utförd av samma ristare som Sm 10. Men ristningen är hårt sliten och nästan oläslig. Kinander (1931–1960: 78) verkar anta att runföljden börjar med den efterföljande **n**-runan (nöd). Av imålningen (Gustavson 2008: 163) verkar det finnas två lodräta streck före denna **n**-runa. Kombinationen med två **i**-runor i rad i början av en inskrift är svår att tänka sig och det skulle det tala starkt för att det första strecket i respektive inskrift inte är att tolka som en runa över huvud taget. Parallellen talar snarare för att det första lodräta strecket inte ska förstås som en runa.

Vilka möjligheter finns då att tolka dessa tre (eller fyra) runor? Ristarens språk är rimligtvis det som talas i trakten i början av tiohundratalet. Ristarens sätt att använda runorna är också beroende av tid och plats, men är i huvudsak knutna till ett personligt användande. Tyvärr är ju inga andra läsbara inskrifter kända av denne ristare så det är enbart utifrån texten på Sm 10 som vi känner hans skrivvanor.

Några tolkningar bör man kunna avfärda som mindre troliga. En är att **ki** skulle kunna stå för ett *-gæirr* där /r/ bortfallit. Den diskussion som förts

har rört ackusativformer i två danska exempel **oski** *Asgæir* (ack.) DR 96 och **isgi** *Æsgæir* (ack.) DR 135 (Larsson 2002: 113–114). Michael Lerche Nielsen (2003: 227) påpekar att i sydsandinavisk/dansk monoftongeras diftongen. Resultatet av ljudutvecklingen blir namnledet *-gir* som uppfattas som en ia-stam med ackusativ på *-i*. I Sm 10 ser vi att diftongeringen är kvar, exempel **reisti** och **stein**, och någon bortfall av /r/ i nominativ är ju med Lerche Niensens förklaring inte att vänta. En annan tolkning är *Hugi* där i så fall /h/ fallit, alternativt lämnats obetecknat. I småländska vikingatida runinskrifter är dock /h/ framför vokal alltid utsatt med ett undantag av den avvikande Sm 7, **ialbi** *hialpi* och **as** *hans(?)*. Även denna tolkning är mindre trolig.

Det finns ett par andra möjligheter, men de rör namn som är svagt belagda eller inte belagda över huvud taget. *Uggi* (Peterson 2007: 240) skulle kunna komma ifråga. Namnet finns i fornvästnordiska (Lind 1920-21 sp. 390), men det belägg som anförs från fornsvenska hos Peterson är säkerligen en felläsning (meddelande från Lennart Ryman, Sveriges medeltida personnamn). Det har föreslagits att namnet skulle ingå i det skånska ortnamnet Ugerup. Berit Sandnes (2010: 92) menar dock att förleden i detta fall snarare är ett *wiki* med betydelse 'åkrök', vilket skulle stämma väl med läget. Ytterligare möjligheter är att det kunde röra sig om annars ej belagda kortformer av *Øygæirr* eller (om man väljer att acceptera en läsning **iuki**) *Iogæirr*. Det finns ett mycket sent fornsvenskt belägg på Ögge, men det är utvecklat ur ett Ödger och har alltså ett annat ursprung.

Ungi är så vitt jag kan se den bästa kandidaten för en tolkning av den första runföljden. Namnet är väl belagt (Peterson 2007: 243), liksom dess motsvarighet *Gamli*. Ulla Stroh-Wollin argumenterar för att det också finns en feminin form *Unga* på U 169 Björkeby och hänvisar till belägg för namnet *Ungi* (2012: 198).

Om man nu frigör sig från tanken att de två runföljderna mitt på stenen är ett förklarande tillägg till resarnamnet så återstår att förklara dem. Den enklaste förklaringen är att det rör sig om två namn. I ingen annan inskrift möter vi *vikingr* som epitet, däremot finns det belagt som namn i inte mindre än nitton inskrifter (Peterson 2007: 255). I huvudsak kan fristående namn i nominativ förklaras på två sätt, antingen som namn på ytterligare resare i en underförstådd minnesformel (Stille 1999:137 ff.) eller som namn på den som utfört ristningen i en s. k. "signatur" (Källström 2007: 122 ff.). Ristarnamn är ovanliga i det småländska materialet; möjligen återfinns sådana i Sm 1 "Åsgöt" (för läsning och tolkning se Gustavsons rapport ATA 322-3756-2004) och i Sm 111 "Ågut" (enligt läsning och tolkning i Varenius et al. 2002: 358). För det senare namnet kan man också tänka sig tolkningen "Ågöt" med tanke på skrivningen av "Vigöt" i samma inskrift. Fristående resarnamn är också ovanliga. Det finns troligen två sådana i Sm 152, men är där förbundna med "och". För Sm 10 får avgörandet tills vidare hållas öppet.

Historien före 1813

Domkyrkans kor byggdes troligen under 1200-talets andra hälft (Gustafsson & Ullén 1970: 77; Balić 2017: 104f.). Man antar att sidobyggnaderna till det gamla koret rivits först och utgjort grundmurarna till det nya koret (a.a. 1970: 73). Det är alltså möjligt att Sm 10 varit inmurad redan i 1100-talskyrkan. När 1100-talskyrkan byggdes tog man säkerligen materialet så nära som möjligt. Ivan Balić (2017: 103). ger uppgiften att vid landtransporter av sten längre än 3,2 kilometer översteg transportkostnaderna priset på stenmaterialet. Man bör alltså tänka sig att runstenen förmodligen inte fraktats hur långt bortifrån som helst. Anne-Sofie Gräslund (2002: 139 ff.) diskuterar tillämpligheten av den stilkronologi som hon har utarbetat för målarområdets runstenar på det småländska materialet, och vad gäller den period som Sm 10 hör till, Pr 1, anger hon samma relativa tidsperiod 1010–1040. Det innebär att runstenen hör till de yngre i landskapet. Det bör påpekas att Kinanders (1931–60: 22 ff.) datering till andra hälften av tiohundralet bygger på andra, föråldrade grunder och inte bör användas. Vid denna tid, om man får tro Sigfridslegenden, skulle det ha funnits en träkyrka som föregångare till den senare domkyrkan i sten. Martin Hansson (2017: 55) räknar med att det fanns två bebyggelseenheter vid denna tid belägna på var sin sida om Guldsmedsbäcken omedelbart söder om domkyrkan. Denna bäck skilde den mer profana delen av Växjö från domkyrkostaden. Man kunde tänka sig att Sm 10 varit placerad antingen nära bebyggelsen, likt Sm 36 i Bolmaryd, Nöttja, eller vid en väg som leder upp till samma bebyggelse som Sm 37 Rörebro, Nöttja. En annan möjlighet är att runstenen skulle kunna utmärka en avgränsad kristen del av ett fortfarande använt gravfält. Det närmaste, kända gravfältet ligger sydöst om domkyrkan vid Kampen. Vål så troligt är att runstenen fungerat som en brosten, kanske placerad vid Guldsmedsbäcken för att underlätta besök vid kyrkan. För alla dessa tänkbara placeringar se diskussionen i Stille (2015).

Vilka var då de personer som nämns på Sm 10? Det framgår ganska tydligt av inskrifterna på de småländska runstenarna att resarna hör till det övre skiktet i samhället (Stille 2008: 78 ff.; 2006). I detta skikt fanns många som deltog i striderna i England runt 990–1020, av allt att döma mer så i Finnveden än i Varend. Man kan också tänka sig att det var människor som hade tagit intryck av den kultur man mött och som på olika sätt främjade den kristna tron (Stille 2002). Tyvärr framgår det inte i vilken relation Unge står till Gunnar, eller till Tyke och Viking. Man kan undra över varför Grim särskilt omnämns som Gunnars far. En möjlighet skulle vara att det rör sig om en brödrakrets där Grim också är Unges far, liksom Tykes och Vikings. En annan möjlighet är att Gunnar är Unges far och bror till Tyke och Viking. Självfallet kan också omnämmandet av Grim främst ha att göra med att denne var en känd person.

Inskriften på Sm 10 bör alltså läsas på följande sätt i translittererad text, runsvensk normaliserad text och nusvensk översättning:

u(k)i (:) reisti : stein (:) eftir : kunar : sun : kirims × ¶ kuþ healbi sel hans ¶ tyki × ¶ uikikr

Ungi(?) ræisti stæin æftir Gunnar, sun Grims. Guð hialpi salu hans! Tyki. Vikingr.

Unge(?) reste stenen efter Gunnar, Grims son. Gud hjälpe hans själ. Tyke. Viking.

Litteratur och förkortningar

Anglert, Mats & Larsson, Stefan (red.) (2017), *Växjö, Kalmar och Smålands tidigaste urbanisering*. [Stockholm]: Arkeologerna.

ATA = Antikvarisk-topografiska arkivet, Riksantikvarieämbetet, Stockholm.

Balic, Ivan (2017), ”Recept på en domkyrka”, i Mats Anglert & Stefan Larsson (red.), *Växjö, Kalmar och Smålands tidigaste urbanisering*. [Stockholm]: Arkeologerna.

Gräslund, Anne-Sofie (2002), ”De senvikingatida runstenarna i Jönköpings län – deras ornamentik och datering”, i Jan Agertz & Linnea Varenus (red.), *Om runstenar i Jönköpings län*. Småländska kulturbilder 2002. Jönköping, s. 139–154.

Gustafsson, Evald & Ullén, Marian (1970), *Växjö domkyrka: Växjö, Småland band IV:1*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Gustavson, Helmer. (2008), ”Katalog över runinskrifter i Kronobergs län” i *Runor i Kronobergs län*, Kronobergsboken 2008. Växjö, s. 113–227.

Hansson, Martin (2017), ”Medeltidens Växjö – en arkeologisk berättelse om ursprung och utveckling”, i Mats Anglert & Stefan Larsson (red.), *Växjö, Kalmar och Smålands tidigaste urbanisering*. [Stockholm]: Arkeologerna.

Kinander, Ragnar (1935–1961), *Sveriges runinskrifter. Bd 4, Smålands runinskrifter*. Stockholm.

Knutsson, Christer (1993), *Johan Forsander: arbetsmyra i Tegnér's skugga*. Växjö: Kulturfören. Memoria 2:93.

Källström, Magnus (1999), *Torbjörn skald och Torbjörn – studier kring två mellansvenska runristare*. Stockholm: Institutionen för nordiska språk, Univ.

Källström, Magnus (2007), *Mästare och minnesmärken: studier kring vikingatida runristare och skriftmiljöer i Norden*. Diss. Stockholm: Stockholms universitet.

Lagman, Svante (1989), ”Till försvar för runristarnas ortografi”, *Projektet De vikingatida runinskrifternas kronologi. En presentation och några forskningsresultat*. Uppsala. Runrön 1, s. 27–37.

Larsson, Ludvig (1914), ”Runstenen i Växjö domkyrka – och Gunnar Gröpe?” *Svenska studier tillägnade Gustaf Cederschiöld den 25 juni 1914*. Lund, s. 129–136.

Larsson, Patrik (2002), *Yrrunan: användning och ljudvärde i nordiska runinskrifter = The Ýr-rune : use and phonetic value in Scandinavian runic inscriptions*. Diss. Uppsala: Univ.

- Lerche Nielsen, Michael (2003), ”Yrrunens anvendelse og lydverdi i nordiske runeindskrifter” *Arkiv för nordisk filologi* 118: 211–232.
- Liljegren, Johan Gustaf (1833), *Run-urkunder*. Stockholm.
- Lind, Erik Henrik (1920-21), *Norsk-isländska personbinamn från medeltiden*. Uppsala.
- Om runstenar i Jönköpings län*. Red. Jan Agertz & Linnea Varenius. Småländska kulturbilder 2002. Jönköping.
- Peterson, Lena (2007), *Nordiskt runnamnslexikon*. 5., rev. utg. Uppsala: Institutet för språk och folkminnen.
- Runor i Kronobergs län*, Redaktion Martin Hansson, Per Stille, Mats Nässert grafisk form. Kronobergsboken 2008. Växjö.
- Sandnes, Berit (2010), *Skånes ortnamn Serie A Bebyggelsenamn. D. 6 Gårds härad*. Uppsala: Institutet för språk och folkminnen.
- Sm [+nummer] = SmR
- SmR = *Smålands runinskrifter granskade och tolkade av Ragnar Kinander*. Sveriges runinskrifter 4. Stockholm 1936–61.
- Stille, Per (1999), *Runstenar och runristare i det vikingatida Fjädrundaland. En studie i attribuering*. Runrön 13. Uppsala.
- Stille, Per (2002), ”Kristen tro och runstenar i Jönköpings län”, i *Om runstenar i Jönköpings län*. Småländska kulturbilder 2002, s. 119–130.
- Stille, Per (2006), ”Lekter i vikingatidens småländska runstensmonument”, i *Lekt och lärt. Vänskrift till Jan Einarsson* 2006. Redaktörer Sofia Ask, Gunilla Byrman, Solveig Hammarbäck, Maria Lindgren, Per Stille. Rapporter från Växjö universitet. Humaniora. Nr 16: 254–257.
- Stille, Per (2015), ”Runstenarna i landskapet. En undersökning av vad placeringen av runstenarna i Tiohärad kan säga om resarna och deras budskap”, *Futhark* 5: 137–149.
- Stroh-Wollin, Ulla (2012), ”U 169 Björkeby: A Daughter without a Name?”, *Futhark*. 2: 193–200.
- U [+nummer] = Elias Wessén & Sven B. F. Jansson, *Upplands runinskrifter*, bd. 1–4. Sveriges runinskrifter 6–9. Stockholm 1940–58.
- Varenius, Linnea, Helmer Gustavson, Jan Agertz (2002), Guide till besöksvärda runstenar i Jönköpings län med kartöversikt och register. *Om runstenar i Jönköpings län*. Småländska kulturbilder 2002, s. 285–395.